
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 3, Number 313 (2017), 127 – 131

A.K. Kaliyeva

M.O.Auezov Institute of Literature and arts, Almaty, Kazakhstan
almira_kaliyeva.8@mail.ru

**SPIRITUAL AND MORAL PARADIGM
IN MODERN KAZAKHSTAN NOVELS**

Abstract. Kazakh literature in the period of Independence manifests itself as a complex, intensively developing process. The issue of correlation between national and universal paradigms is one of the eternal issues in all branches of the humanities, which changes only in form and content. The deep roots of this issue are closely related to the epistemological, ontological nature of art and national culture. This article discusses the research on modern Kazakh novel in the aspect of national and universal issues.

The issue of reproduction of the idea of universal values in literature of the era of independence were studied on the basis of scientific analysis of the novels “The Constellation of the Twins (Secret and Mysterious) by Kh. Adibayev and “The Dreams of the Accursed” by A. Zhaksylykov.

The article includes diverse research on cardinal political role and ideological essence of the era of Independence in historical and cultural life of Kazakhstan. In the course of the research, common features of the concepts "independence", "universal", "national" in the philosophical and aesthetic aspect have been revealed and points of contact between them have been established. On the example of the above-mentioned works, a chain of interconnected common human values is defined in the understanding of modern Kazakhstani citizens: peace and harmony, love and good, etc.

Key words: Kazakhstan, modernity, literature, novel, humanity, spirituality, morality, value, paradigm.

А.К. Қалиева

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., Қазақстан

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ РОМАНДАРДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАЛПЫАДАМДЫҚ ПАРАДИГМА**

Аннотация. Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиеті күрделі әрі қарқынды дамып келе жатқан үдеріс сипатына ие. Ұлттық және жалпыадамдық парадигма мәселесі гуманитарлық ғылым салаларының барлығында қай кезеңде де зор маңызға ие болып келеді. Аталған мәселенің терең тамырлары көркем өнер мен ұлттық мәдениеттің гносеологиялық, онтологиялық табиғатымен сабақтас. Осы мақала қазіргі қазақстандық романдарды ұлттық және жалпыадамдық мәселелер аспектісінде зерделеуге арналған.

Тәуелсіздік жылдарындағы әдебиетте жалпыадамдық идеялардың көрініс табуы мәселелері Х.Әдібаевтың «Созвездие близнецов (сокровенное и таинственное)» және А.Жақсылықовтың «Сны океянных» романдарын ғылыми талдау негізінде жүзеге асырылды.

Мақалада Тәуелсіздік дәуірінің Қазақстан тарихы мен мәдениетіндегі түбегейлі саяси рөлі мен дүниетанымдық мәнін жан-жақты зерделеуге ұмтылыс жасалды. Зерттеу барысында «тәуелсіздік», «жалпыадамдық», «ұлттық» ұғымдарының ортақ белгілері анықталып, олардың өзара тоғысар тұстары зерделенген. Жоғарыда аталған шығармалар мысалында қазіргі қазақстандықтардың пайымындағы өзара байланысты құндылықтар тізбегі айқындалды: бейбітшілік пен келісім, махаббат пен мейірімділік және т.б.

Түйін сөздер: Қазақстан, қазіргі заман, әдебиет, роман, ұлт, адамзат, құндылық, парадигма.

Жаһандық саяси жағдай мен жалпы рухани ахуал жер бетіндегі жекелеген ұлттар мен этностардың ішкі тіршілік ағымына, болашақ бағдарына айтарлықтай әсер етті. Осының салдарынан

XXI ғасырдағы адамзат қауымын өз келешегіне деген зор алаңдаушылық сезімі билейді. Бүгінгі қоғамның көңіл-күйі мен рухани ізденістерін арқау еткен қазіргі көркем әдебиет – осының жарқын мысалы.

Қазіргі отандық әдеби үдерісте идеялық ұстаным, формалық ізденіс жағынан ерекшеленетін жаңашыл көркемдік арналар қалыптасып келеді. Белгілі бір әдеби ағымға қатыстылығы тұрғысынан әрқилы болғанымен, оларға тән ортақ белгі – бұрынғыны қайталамауға, ақиқатты тану жолында өз жолын табуға деген рухани ұмтылыс. Әр қаламгер өз көзқарас тұрғысынан, ой мұнарасынан дәуірлік құбылыстарға зер сала отырып, бүгінгі қоғамның рухани-адамгершілік парадигмасын тануға ден қояды.

Хасен Әдібаевтың «Созвездие близнецов (сокровенное и таинственное)» (2004) атты роман-сырласуына алғысөз ретінде ҚР Президенті Н.Назарбаевтың Бейбітшілік пен өзара түсіністік форумында сөйлеген сөзі беріліпті. Осы орайдағы Елбасының: «Любая моносистема, в этом мое глубокое убеждение, не в состоянии обеспечивать баланс, стабильность и развитие не то что всего человечества, но даже его части. Она всегда будет таить в себе угрозу конфликта и взрыва. Верна лишь формула – единство в многообразии, в многонациональности, в многоконфессиональности...» [1, 6], - деген сөздері романның идеялық тұжырымдамасын айқындайды. Автордың өзі «Уроки истории» атты кіріспе бөлімде тарих желісіндегі ұрпақтар тағдырының ғажайып ұқсастығы, оқиғалардың қайталануы мәселесін шығармаға арқау еткендігін ескертеді.

Тарих, әдебиет пен өнер, философия, мәдениет жайлы толғаныстарда жекелеген ұлттар мен жалпы адамзат тарихындағы шешуші рөлдерге ие болған тұлғалардың тағдыры, ғұмырбаяндық ұқсастықтардың жұмбағы, отбасылық драмалар мен трагедиялар сөз болады. Автордың негізгі идеясы – отбасын, қоғамды, әлемді аман сақтап қалу.

Түрлі ұлттар мен нәсілдерден жалпыадамзатқа тән ортақ қасиеттерді көруге тырысатын жазушы былай дейді: «Все народы и нации, этнические группы, жизнеустраиваясь по единому социально-психологическому закону, доказывают равноценность и единство человеческого рода. Различие вытекает из условий среды, цивилизации, религии и т.д.» [1, 11]. Осы орайда адамзаттың әуел баста ізгілік жасау үшін жаралғандығын айта келе, қаламгер «Мейірбандық ниет тозаққа апаратын» («Дорога в ад устлана благими намерениями») дейтін інжілден шыққан көне нақылдың тылсым сырын ашуға тырысады. XXI ғасырда алпауыт мемлекетті басқарған Джордж Буш пен сонау көне замандарда өмір сүрген Атилланың, кейіпкердің көршісі Азнабай мен ежелгі Мысыр перғауыны Эхнатонның әрекеттеріндегі ұқсастықтардан ғасыр озған сайын адамзаттың өзгермейтіндігі, ал тарихтың үнемі қайталанып отыратындығы мәлім болады.

Тарихтың түрлі белестеріндегі бетбұрыстық, шешуші тартыстар мен күрестердің баршасы ақиқат жолында болды. Осы ретте Мысыр перғауындары Эхнатон мен Тутанхамонның арасындағы Құдай туралы шындық үшін күресі «мейірбандық ниеттің тозаққа апаратындығын» айғақтай түседі. Әр перғауын өзінің құдіретті Жаратушысына деген алғаусыз сенімнің құрбаны еді. Асылы, адамды адастыратын – ақиқат жолындағы ізденістер. Автор абсолютті ақиқатты танудың қиындығын алға тарта отырып, шындықтың сүрлеу-соқпағын іздеп, тура жолдан тайған пенделердің қазіргі біздің заманымызда да бар екендігін және бола бермегін айтады.

Иоаннан, Марктен, Лұқадан және Матфейден келген жазбаларды көз майын тауысып салыстыра зерделейтін кейіпкер-баяндаушы Иса пайғамбар мен Иуданың хикаяларынан да ақиқат үшін күрестің бейкүнә ниеттен туатындығын көреді. Тарихтың алуан асуларында сырт келбетін өзгертіп, қайталана беретін ұлы адасулар Ақиқат жолындағы күрестің дүниенің ақырына дейін жалғасатынын айғақтайды. Жиырма жасар Ахмад есімді лаңкестің өз шындығы үшін жанқиярлықпен өлімге баруы, өзгелердің қанын төгуі – сол адасудың бүгінгі формасы.

Кеңестік өмір шындығының осындай көп адасулардан туған жалған, уақытша идея екендігін қаламгер келесі жолдармен береді: «Девяносто первый перевернул мир. Могущественные государства рухнули в один миг, и, как дым в трубу, улетучились наши представления, идеалы, которыми жили» [1, 24]. Жетпіс жыл бойы үстемдік құрып, кеңес халқының сана-сезімін жаулаған идеология бір-ақ күнде күйреп жоқ болды. Жарқын болашақ – коммунизм таңы жайлы тәтті қиялдар су сепкендей басылып, соншалық жасампаз көрінген өмірлік мұраттар тұғырынан құлағанда, халықтың есенгіреп қалғаны шындық. Кейіпкер-баяндаушы осы уақиғаны тарих сабағы ретінде бағалайды. Өмірдің өткіншілігіне мойынсұну қажеттігін түйсінеді. Демек, әр заманның өз

өмірлік мұраты бар; мәңгілік ешнәрсе жоқ, бәрі құбылмалы, дүниетанымдық парадигмалар өзгермелі.

Расында, адамдардың ойлау табиғатындағы ұқсастық адамзат қауымының рухани-адамгершілік әлемінің ортақ екендігін айқындайды. Бүгінгі таңда жалпыадамзаттық мәңгілік құндылықтар ретінде бағаланатын мейірімділік, адалдық, әділет, махаббат – біртұтас әлемдік моральдан, сайып келгенде, табиғат заңынан туындайды. Сондықтан да олар мінсіз, кемел. Олардың әр этнос дүниетанымындағы ерекшеліктері дәстүр мен тәрбие аясында ғана зерделенбек. Х.Әдібаев әрдайым мәдениеттер мен діндердің әртектілігін сақтау ізгілік атаулының ұлысы деген идеяны еске салып отырады. Бүгінгі отандық ішкі саясаттың осындай ізгі идеядан тамыр тартатындығын автор мақтанышпен тілге тиек етеді.

Осынау өзгермелі, аумалы-төкпелі дүниеде адамзат қауымын келешектен түнілдірмей алға жетелейтін шамшырақтар – Сенім мен Үміт. Жаратушының хақтығына, алдағы өмірдің жақсылығына деген сенім ғана қоғамның адами келбетін сақтап қалуға септігін тигізбек. Олай болса, авторлық тұжырымдамадағы мызғымайтын мәңгілік құндылықтардың бастамасы – осылар. Тарихты трагедиялық адасулар тізбегі деп танитын қаламгер ізгіліктің түпкі мәні – жақыныңды сүю дейді. Ал Ақиқаттың алдында күйкі тіршіліктің ұсақ-түйегі, жалған дүниенің баршасы тізе бүгеді. Себебі ол жеке адамның ғана емес, дүние жаратылысының тылсым сырын арқау етеді. Осылайша, Ақиқат авторлық құндылықтар иерархиясындағы ең жоғарғы категория ретінде пайымдалады.

Роман кейіпкері адамзат өркениетінің заман өткен сайын қадамын түземей, сүріне беретін ұрымталдығына қайран қала отырып, осының өзін тарихи даму заңдылығы ретінде бағалайды. Дегенмен қайшылығы мол бүгінгі қоғамда ізгілік атаулы өміршеңдік танытып келе жатқандығына айрықша риза көңілмен қарайды. Өзінің тойымсыздығы мен аярлығынан жапа шеккен адамзат қауымының үркердей бір тобы ғана мейірбандық пейілге ие. Дегенмен сол аз ғана шоғырдың өзі жүректерде үміт отын тұтатып, жақсылыққа сендіре алады. Асылы, ізгіліктің күш-қуатын санмен, мөлшермен есептеу мүмкін емес. Мұны жарықтың қараңғылықты жеңген жасампаздығымен теңестіруге болар еді. Автор осы орайда Сорос қорын жер бетіндегі ұлттар мен ұлыстарды алаламай, тең қарап, баршасына бірдей шуағын шашқан меценаттық қамқорлықтың жарқын үлгісі ретінде жоғары бағалайды.

«Апокалипсис» тарауында қазіргі Адамзат қоғамындағы қауіп-қатерлер тізбектеледі. Автор бүгінгі Шығыс пен Батыс өркениеттерінің қақтығысынан, Ислам мен Христиан діндерінің қайшылығынан туындайтын қатердің жойқын күшінен қорқынышын жасырмайды. Ол жемқорлық, мафия, нашақорлық пен маскүнемдік, жезөкшелік пен ғасыр дерттерін (СПИД) алып келген зұлымдықтың қоғамды әлі қандай былыққа батыратыны жайында толғанады. Осы орайда Арал, Чернобыль табиғи апаттарын алапат зауал нышаны ретінде бағалайды. Қаламгер жаңа соғыста жеңімпаз болмайтындығын зор алаңдаушылықпен ескертеді.

Жекелеген тұлғалардың пікір қайшылығынан туындайтын соғыс трагедиясы тақырыбы Аслан Жасқылықовтың «Сны окаянның» (1997-2006) атты трилогиясында да кеңінен талқыланады. XX ғасырда адамзат қауымы тіршіліктің тамырына балта шабатын жойқын күшке ие ядролық қаруды өз қолымен жасап шығарды. Қорғаныс желеуімен жасалған бұл қарулардың Қазақстан жеріндегі сынақ полигондары уақыт өте келе ұлттың және жалпыадамзаттың болашағына қауіп төндіре бастады. Мыңдаған адам ядролық сынақтың құрбанына айналды. «Сны окаянның» трилогиясының негізгі оқиғалық желісі атомдық сынақтан жапа шеккен бейкүнә адамдардың қасіретті тағдырын арқау еткен.

Шығарманың жалпы көркемдік-мазмұндық сипаты жөнінде әдебиеттанушы ғалым А.Темірболат: «Романды өткен тарих пен бүгінгі заман, бабалар мен ұрпақтар, ойлар мен сөздер арасындағы өзіндік сұхбат ретінде қарастыруға болады. Автор көне философтар мен оқымыстылардың еңбектері мен әдебиет классиктерінің туындыларына иек арта отырып, бір жағынан, қоғамдық дамудың ерекшеліктерін зерделеуге тырысады, екіншіден, идеяның шынайы өмірде жүзеге асуын, рухани және материалды дүниелердің арақатынасын түсінуге талпынады» [2, 274], - дейді. Романның әр циклы өз алдына аяқталған оқиғаны арқау еткенімен, олардың арасында сюжеттік, идеялық айқын байланыс бар. Кең құлашты эпикалық туындыда күн өткен сайын адамзат үшін маңызы артып бара жатқан соғыс тақырыбы автордың философиялық зерттеу нысанына алынады.

Романның «Поющие камни» атты алғашқы бөлімінің бас кейіпкері Жан – өмірде жолы болмаған жігіт. Жанның сүйген жары Айнұр үшін өмірдің мәні – бағалы әшекейлер мен қымбат жиһаз, жақсы ауданнан ойып алған саяжай. Сүйіктісінің қалауымен келіспеген әрі ондай барақатты тіршілікке қол жеткізе алмаған Жан өмірден баз кешеді. Жан өмірдің түрлі соққысы мен тепкісін көрген: Айнұрдың сатқындығы, туыстарымен арадағы кикілжіңдер, ата-анасының қайғылы өлімі, баянсыз диссертациясы, жарық көрмеген кітаптары, әріптестерінің жаласы мен екіжүзділігі оған еңсесін жазып жүруге мұрша бермейді. Осылайша, бір кездегі «аяқты энциклопедия» атанған білімдар зиялы азамат айналасымен қайшылықтың шиеленісе түсуінен біртіндеп тіршіліктің түпсіз шыңырауына құлайды. Қоғамның ең төменгі сатысынан бірақ табылған философ өмірдің тағы бір заңдылығын ашады: «У дна свои законы.... как бы ты низко ни пал, со временем обнаруживается, что можно кувырнуться еще ниже» [3, 82] дейді Жан. Аурухана төсегінде есі кіресілі-шығасылы болып жатқан Жанның көз алдынан балалық шағы, Айнұрмен өмірі, жүгері алқабындағы сергелдең жүрістері, шамандық туралы дәрістері, жер шұқып тас теріп жүрген мезеттері кезегімен жылжып өтіп жатады.

Сандырақ пен шындықты, өңі мен түсін ажырата алмай жатқан Жан өткен өмірі туралы толғанады. «Я рос хилым болезненным мальчиком. Мы росли и болели, болели и росли, и никто из нас не догадывался, что за западными холмами зарылся в землю айдахар по имени Полигон, - деп басталатын ұзын-сонар монолог жалғыз бір адамның емес, атомдық сынақ аймағында өмір сүрген қазақ ауылдарының трагедиясын көз алдына алып келеді. Түптеп келгенде, ол күллі адамзаттың ғасырлық дерті, бітпес жарасы еді. – Глухие подземные удары, трещины на стенах, периодический звон посуды в шкафу, свечение облаков были для нас такими же привычными явлениями, как очередные повальные эпидемии в округе, постоянное головокружение и слабость, кровотечение из носа, волдыри и лишай, покрывающие тело с ног до головы. Мы не знали, что красивые радужные облака, плывущие в вышине в сторону недалекого Китая, ...заряжены энергетическими спорами грозных болезней. ...К похоронам пришлось привыкнуть... Стариков в нашем селе можно было по пальцам перечесать, зато быстро росло кладбище...» [3, 40-41]. Атомдық сынақ даласында елеусіз қалған ауылдардың сұрқай тіршілігі осылай суреттеледі. Құдайдың өзі ұмыт қалдырғандай бұл қасіретті жерлерде дала өзінің жанынан, тіршілік өзегінен айырылған. Сондықтан да ол үнсіз, жым-жырт, өлі дала.

Қаламгер жазықсыз адамдардың өмірін сынақ нысанына айналдырған саяси биліктің түпкі пайғылын түсінуге тырысады, соғыс экзистенциясы жайлы терең пайымдарға беріледі. Ядролық сынақтың құрбандары – қоғамнан аласталған Елік қыз – әпке, Бөрі бала, Қабанбай (қабан бала), Қоян бала, Үкі бала, Тайбала, Үйрек баланың жетім тағдырлары реализм мен мистицизм аралығында мифтік сипатта әсерлі баяндалады. Ядролық сынақ салдарынан генетикалық құбыжық кейіпке ие болған мүгедек балалардың ешкімге қажетсіз өмірлері жан түршігерлік. Оқшау тіршілік кешкен бұл бейбақтар ана мен әке махаббатына зәру болғанымен, бір-біріне жанашыр, қамқор бола біледі. Ең бастысы, олар қоғам қатігездігінен қанша зардап шексе де, адамгершілік биік қасиеттерін жоғалтпаған. Жетім балаларға пана болған қария (Көке) өмірден озған соң да қауымдасып тіршілік етуге бейімделген балалар тұрмыстың түрлі тауқыметтеріне төтеп береді, олардың өмірге риясыз құштарлығы, бір-біріне адалдығы мен бауырмалдығы қайран қалдырады.

Романдағы негізгі идея – адамзат өркеннеті өз даму барысында зор рухани дағдарысқа ұшырады. Рухани-адамгершілік құндылықтарынан жұрдай болған қоғамның жүрек соғысынсыз тіршілік қалыбы өзін-өзі жаппай қыруға ұмтылысынан – жойқын ядролық қарулармен жарактануынан аңғарылады. Мұнда да «алдағы соғыста жеңімпаз болмайды» деген үрейлі түйткіл бой көтереді.

Х.Әдібаевтың «Созвездие близнецов (сокровенное и таинственное)» және А.Жақсылықовтың «Сны океанных» романдарының басты ұқсастығы өмірдің болмысы мен мәні жайлы ақиқатты тың тұрғыдан қарастыруында. Роман кейіпкерлері жеке ұлт өкілі, дербес тұлға, адам ретінде өзін-өзі тануға талпынады. Бүгінгі кейіпкер өз жан әлеміне үніледі; өмірлік ортасы мен заманына қатыстылықты зерледейді, тіпті генеалогиялық түп-тамырларын іздеп табу үшін ұлтының өткен тарихына үніледі; діни наным-сенімін талдап-таразылауға тырысады; айналып келгенде, мәдени жаһандану дәуірін бастан кешіп жатқан ХХІ ғасырдың адамы «Мен кімін?» деген сауалға түрлі аксиологиялық, гносеологиялық мәселелер аясында жауап іздейді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Адипбаев Х. Созвездие близнецов (сокровенное и таинственное). Роман-откровение. – Алматы: 2004. – 184 с.
[2] Темирболат А. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе. Монография. – Алматы: Ценные бумаги, 2009. – 504 с.
[3] Жаксылыков А. Сны окаянных. Трилогия. – Алматы: Алматинский издательский дом, 2006. – 526 с.

REFERENCES

- [1] Adibaev H. Sozvezdie bliznecov (sokrovennoe i tainstvennoe). Roman-otkrovenie. – Almaty: 2004. – 184 s. (in Russ.).
[2] Temirbolat A. Kategorii hronotopa i temporal'nogo ritma v literature. Monografija. – Almaty: Cennye bumagi, 2009. – 504 s. (in Russ.).
[3] Zhaksylykov A. Sny okajannyh. Trilogija. – Almaty: Almatinskij izdatel'skij dom, 2006. – 526 s. (in Russ.).

А.К.Калиева

Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан

**ПАРАДИГМА НАЦИОНАЛЬНОГО И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКОГО
В СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСТАНСКИХ РОМАНАХ**

Аннотация. Казахская литература в период Независимости проявляет себя как сложный, интенсивно развивающийся процесс. Проблема соотношений парадигм национального и общечеловеческого является одной из вечных проблем во всех отраслях гуманитарных наук, которая меняется лишь в плане формы и содержания. Глубокие корни данного вопроса тесно связаны с гносеологической, онтологической природой художественного искусства и национальной культуры. Данная статья посвящена изучению современного казахстанского романа в аспекте проблем национального и общечеловеческого.

Проблемы воспроизведения идеи об общечеловеческих ценностях в литературе эпохи независимости изучены на основе научного анализа романов «Созвездие близнецов (сокровенное и таинственное)» Х.Адибаева и «Сны окаянных» А.Жаксылыкова.

В статье предпринята попытка разносторонне исследовать кардинальную политическую роль и мировоззренческую сущность эпохи Независимости в исторической и культурной жизни Казахстана. В ходе исследования выявлены общие черты понятий «независимость», «общечеловеческое», «национальное» в философско-эстетическом аспекте и установлены точки соприкосновения между ними. На примере вышеназванных произведений определена цепь взаимосвязанных общечеловеческих ценностей в понимании современных казахстанцев: мир и согласие, любовь и добро и т.д.

Ключевые слова: Казахстан, современность, литература, роман, нация, человечество, ценность, парадигма.